

*Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών
και Πολιτισμικών Σπουδών*

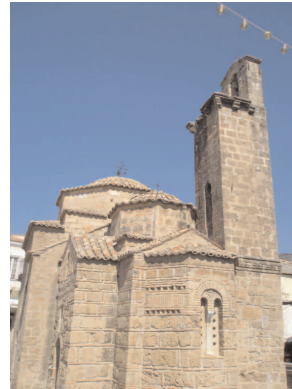
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΣ

1 (2016)

(ΕΚΔΟΣΗ 2017)

*Κοσμητεία Αλεξίου Γ.Κ. Σαββίδη
καθηγητή ιστορίας μεσαιωνικών και βυζαντινών χρόνων*

*Διεύθυνση και επιμέλεια έκδοσης Ανδρέα Γ. Μαρκαντωνάτου
αναπληρωτή καθηγητή της αρχαίας ελληνικής φιλολογίας*

Η Ρ Ο Δ Ο Τ Ο Σ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΣ

1 (2016)

Κοσμητεία Αλεξίου Γ.Κ. Σαββίδη
Καθηγητή Ιστορίας Μεσαιωνικών και Βυζαντινών χρόνων

Διεύθυνση και επιμέλεια έκδοσης Ανδρέα Γ. Μαρκαντωνάτου
Αναπληρωτή Καθηγητή της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας

ΗΡΟΔΟΤΟΣ, ΑΘΗΝΑ, 2017

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Παλιό Στρατόπεδο - Ανατολικό Κέντρο
GR 24100 Καλαμάτα
☎ 2721065103, 2721065106
Ηλεκτρονική διεύθυνση αλληλογραφίας: hum-dean@uop.gr

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΣ	Αναπληρωτής Καθηγητής
ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΔΟΥΛΑΒΕΡΑΣ	Αναπληρωτής Καθηγητής
ΙΩΑΝΝΑ ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ	Επίκουρος Καθηγήτρια
ΔΗΜΗΤΡΑ ΔΕΛΛΗ	Επίκουρος Καθηγήτρια
ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΣΩΤΗΡΙΟΥ	Λέκτορας

EDITORIAL BOARD

ANDREAS MARKANTONATOS	Associate Professor
ARISTEIDIS DOULAVERAS	Associate Professor
IOANNA SPILIOPOULOU	Assistant Professor
DIMITRA DELLI	Assistant Professor
MARGARITA SOTIRIOU	Lecturer

UNIVERSITY OF THE PELOPONNESE
SCHOOL OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

Palaio Stratopedo - Anatoliko Kentro
GR 24100 Kalamata (Greece)
☎ 2721065103, 2721065106
E-mail: hum-dean@uop.gr

Copyright © by Εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα, 2017.
Ηρόδοτος, Μαντζάρου 9, GR 10672 Αθήνα.
All rights reserved.

ISSN 2623-3088

UNIVERSITY OF THE PELOPONNESE
SCHOOL OF HUMANITIES
AND CULTURAL STUDIES

ANNUAL
YEARBOOK

1 (2016)

Dean Alexios G.C. Savvides
Professor of Medieval and Byzantine History

Editor Andreas G. Markantonatos
Associate Professor of Greek

HÊRODOTOS, ATHENS, 2017

Περιεχόμενα

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ, από τον πρόεδρο της συντακτικής επιτροπής, αναπλ. καθηγητή Ανδρέα Μαρκαντωνάτο	11
ΠΡΟΛΟΓΟΣ από τον κοσμίτορα της σχολής, καθηγητή Αλέξιο Γ.Κ. Σαββίδη.....	13
ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΡΕΓΚΑΚΟΣ Από τον Droysen στον 21ο αιώνα: (Ξανα)γράφοντας την ιστορία της ελληνιστικής γραμματείας.....	15
ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΥ-ΡΕΤΣΙΛΑ Από το «μικρό και φιλόξενο» στο «μεγάλο και επιβλητικό»: Καταγράφοντας μουσειακές τροχιές.....	29
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΑΛ. ΠΑΤΑΡΓΙΑΣ Παγκόσμια συμφωνία στο Παρίσι το 2015 για την κλιματική αλλαγή και κτίρια μηδενικής ενεργειακής κατανάλωσης	45
ΑΛΕΞΙΟΣ Γ.Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ Παναγιώτης Γερ. Βατικιώτης: Ένας επιφανής Ρωμίος της διασποράς. Ο Έλληνας που γνώριζε τους Άραβες καλύτερα απ' όσο οι ίδιοι τους εαυτούς τους	67
ΕΛΕΝΗ ΣΑΡΑΝΤΗ Changes of enduring consequences in byzantine cities: The allusive nature of the texts	81
ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΣ Η σιωπή του Θουκυδίδη: Η μάχη του Μαραθώνος και το γόπτρο της Αθήνας.....	125
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ Η «τέχνη» του Ισοκράτη	143

8 Περιεχόμενα

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ Ν. ΔΟΥΛΑΒΕΡΑΣ	
Ο υλικός βίος στο μυθιστόρημα του Νίκου Καζαντζάκη «Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά»	155
ΘΑΝΑΣΗΣ ΧΡΗΣΤΟΥ	
Η Αράχωβα του Παρνασσού στα μονοπάτια της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας (1830-2016).....	179
ΜΑΡΙΑ ΔΡΟΣΙΝΟΥ-ΚΟΡΕΑ	
Ανθρωποκεντρικό μοντέλο και ειδικές εκπαιδευτικές υπηρεσίες σε παιδιά και νέους με γνωστικές, κοινωνικές, συναισθηματικές δυσκολίες και προβλήματα συμπερι- φοράς	221
ΕΛΕΝΗ ΒΟΛΟΝΑΚΗ	
Ο ρόλος του πολιτικού συμβούλου στην κλασική Αθήνα: Θεωρία και πράξη	243
ΘΕΩΝΗ ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ	
Παναγία Μυρτιδιώτισσα: Ο συσχετισμός του αρχαίου συμβόλου της μυρτιάς με τη Θεοτόκο.....	265
ΜΑΡΙΑ ΚΟΥΡΗ	
Εφαρμόζοντας τη θεωρία στην πράξη: Μία νέου τύπου ακαδημαϊκή συνεργασία με την τοπική κοινωνία (ημετέ- ρα εμπειρία)	287
PENELOPE FRANGAKIS	
Narratological elements in Aristotle's Poetics	315
ΑΛΕΞΙΑ-ΦΩΤΕΙΝΗ ΣΤΑΜΟΥΛΗ	
Η εγκωμιαστική περιγραφή του ναού της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη από τον Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο.....	325
ΜΑΡΙΑ Δ. ΓΕΩΡΓΟΥΣΗ	
Οι δύο όψεις της ρητορικής πειθούς στον <i>Φιλοκτήτη</i> του Σοφοκλή	341
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ	
α.ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ Ν.ΔΟΥΛΑΒΕΡΑΣ: ΜΕΣΣΗΝΙΑ: Συμβολές στην ιστορία και στον πολιτισμό της, Σχολή Ανθρωπιστι- κών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών Πανεπιστη-	

μίου Πελοποννήσου, Εκδοτική εμποπτεία: Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, επιστημονική επιμέλεια: Α.Ν. Δουλαβέρας – Ι.Κ. Σπηλιοπούλου, Χορηγία Κων. Αρνόκουρος, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2012, σελ. 721 377

β. ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΣΩΤΗΡΙΟΥ: Μ. Τερζίδου, *Η μουσική ζωή στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο μέσα από τη μαρτυρία των παπύρων*, Θεσσαλονίκη 2013, Εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη, σελ. 472..... 380

ΧΡΟΝΙΚΑ

Ι. Τιμητική εκδήλωση για την Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα, Ομότιμη καθηγήτρια και πρώτη κοσμήτορα της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών σπουδών Πανεπιστημίου Πελοποννήσου..... 385

ΙΙ. Αποχαιρετιστήρια εκδήλωση για την αφυπηρέτηση του Αριστείδη Ν. Δουλαβέρα, Αν. καθηγητή Λαογραφίας Πανεπιστημίου Πελοποννήσου 421

Επίτιμοι καθηγητές και επίτιμοι διδάκτορες σχολής και τμημάτων..... 457

Ομότιμοι καθηγητές..... 458

Διδάκτορες τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών..... 459

Διδάκτορες τμήματος Φιλολογίας..... 462

*Ελένη Ηλ. Βολονάκη**

Ο ρόλος του πολιτικού συμβούλου στην κλασική Αθήνα: Θεωρία και πράξη

Τόποι της συμβουλευτικής ρητορικής.
Θεωρητικές προσεγγίσεις τον 5ο και 4ο π.Χ. αι.

Οι Αθηναίοι σύμβουλοι, δηλαδή εκείνοι που συνήθιζαν να παρέχουν συμβουλές, διακρίνονται σύμφωνα με τους αρχαίους διδασκάλους της ρητορικής σε δύο κατηγορίες, εκείνους που έδιναν συμβουλές σε μεμονωμένα άτομα, σε ιδιωτικές υποθέσεις, και εκείνους που μιλούσαν στον Αθηναϊκό δήμο, στο δημόσιο βίο, ενώπιον πολυάριθμου ακροατηρίου (*Ρητορική εις Αλέξανδρον* 1421b17-19). Από τον 5ο π.Χ. αι. και μετά το ρήμα «συμβουλεύειν», καθώς επίσης και το ρήμα «ἀγορεύειν», είχαν αποκτήσει μία σημαντική πολιτική χροιά που αφορούσε την παρουσίαση ενός λόγου στην Εκκλησία του δήμου¹. Ενώπιον των συγκεντρωμένων Αθηναίων, ένας επιδέξιος ρήτορας χρησιμοποιούσε τη ρητορική του εμπειρία με το δικό του προσωπικό ύφος και τη δική του πολιτική θέση και έδινε συμβουλές σε θέματα που αφορούσαν τη διακυβέρνηση της πόλης. Οι λόγοι των συμβούλων αφορούσαν ζητήματα πολιτικής, τα οποία ο Αριστοτέλης περιγράφει ως εξής (*Ρητορική* I.1359b19-1360a24):

σχεδὸν γάρ, περὶ ὧν βουλευόνται πάντες καὶ περὶ ὧν ἀγορεύουσιν οἱ συμβουλευόντες, τὰ μέγιστα τυγχάνει πέντε τὸν ἀριθμὸν ὄντα: ταῦτα δ' ἐστὶν περὶ τε πόρων, καὶ πολέμου καὶ εἰρήνης, ἔτι δὲ περὶ φυλακῆς τῆς χώρας, καὶ τῶν εἰσαγομένων καὶ ἐξαγομένων, καὶ νομοθεσίας.

* *Επικουρος Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.*

1. PEPE (2013), κεφ. 10: 159.

Τα πιο σημαντικά θέματα για τα οποία συζητούν και διαβουλεύονται οι άνθρωποι και για τα οποία μιλούν οι συμβουλευτικοί ρήτορες είναι, θα έλεγα, πέντε. Αυτά είναι: τα δημόσια οικονομικά, ο πόλεμος και η ειρήνη, η φύλαξη της χώρας, οι εισαγωγές και οι εξαγωγές, η νομοθεσία².

Ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι κάθε ένα από τα τρία είδη της ρητορικής έχει ένα κατάλληλο τέλος. Σύμφωνα με τη διάκριση αυτή, «ο στόχος της συμβουλευτικής ρητορικής είναι το ωφέλιμο και το βλαβερό, γιατί όποιος προτρέπει συστήσει αυτό που συστήνει με την ιδέα ότι είναι καλύτερο, και όταν αποτρέπει από κάτι που κατά τη γνώμη του είναι χειρότερο· τους άλλους στόχους τους χρησιμοποιεί συμπληρωματικά: το δίκαιο ή το άδικο, το όμορφο ή το άσχημο» (*Ρητορική* I.1358b20-22). Έτσι, προκειμένου να προτρέψει ή να αποτρέψει ένας πολιτικός το κοινό από συγκεκριμένες πράξεις θα πρέπει να επικαλεσθεί το δίκαιο, το έντιμο, το δυνατό, το καλό και το χρήσιμο, καθώς επίσης φυσικές και πνευματικές αρετές, όπως η υγεία, η δύναμη, η ομορφιά, η μετριοπάθεια, η γενναιότητα, η ευγένεια και η τιμή (*Ρητορική* I.1360b14-29)³.

Οι Αθηναίοι περίμεναν από τους πολιτικούς τους να επιδείξουν έναν υψηλό βαθμό ρητορικής ικανότητας και γι' αυτό τον λόγο οι συμβουλευτικοί λόγοι δεν αποτελούσαν προετοιμασμένα κείμενα γραμμένα από τους λογογράφους αλλά ήταν το έργο των ίδιων των πολιτικών παρουσιασμένο με έναν αυθόρμητο και ζωντανό τρόπο. Σε λίγους από τους συμβουλευτικούς λόγους που μας έχουν διασωθεί, ο σκοπός του πολιτικού ίσως να ήταν να δημοσιεύσει τις

2. Οι μεταφράσεις των αρχαίων κειμένων είναι της Ε. ΒΟΛΟΝΑΚΗ.

3. Σύμφωνα με τον Αναξιμένη *Ρητορική εις Αλέξανδρον* 1421b20-22, τρεις είναι οι στόχοι της συμβουλευτικής ρητορικής, οι προαιρέσεις, οι λόγοι και οι πράξεις, σχηματίζοντας μια κλίμακα, τα δύο πρώτα, προαιρέσεις και λόγοι, αποτελούν κατά κάποιο τρόπο τα προκαταρκτικά στάδια για τις πράξεις, τον κύριο στόχο του προτρεπτικού λόγου. Η προτροπή βασίζεται στις εξής αρετές: δίκαιον, νόμιμον, συμφέρον, καλόν, ηδύ, ράδιον, δυνατόν, αναγκαίον (*Ρητορική εις Αλέξανδρον* 1421b22-27) ενώ η αποτροπή στα αντίθετά τους (*Ρητορική εις Αλέξανδρον* 1421b27-30).

απόψεις του, ως ένα είδος πολιτικού φυλλαδίου, προκειμένου να προωθήσει την πολιτική του καριέρα ή να καταξιώσει τις πολιτικές του πεποιθήσεις. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις όπου ο συγγραφέας ενός τέτοιου λόγου δεν ήταν καν πολιτικός, αλλά ένας απλός σοφιστής ή προπαγανδιστής. Η μελέτη της πολιτικής έκανε σημαντικές προόδους με τη μεσολάβηση της ρητορικής, όπως πραγματοποιήθηκε με τη διδασκαλία της σοφιστικής τον 5ο π.Χ. αι. Η ανάπτυξη της συμβουλευτικής ρητορικής έλαβε χώρα σε ένα μεταβαλλόμενο πνευματικό πλαίσιο του 4ου π.Χ. αι. και οι επίδοξοι πολιτικοί ήταν διατεθειμένοι να εξασφαλίσουν μια άνετη και πλούσια ζωή στον Ισοκράτη με αντάλλαγμα τη διδασκαλία της «πολιτικής φιλοσοφίας» του⁴. Την ίδια περίοδο, ο Δημοσθένης εμφανίζεται ως εξέχων πολιτικός και σύμβουλος των Αθηναίων. Οι συμβουλευτικοί του λόγοι αντανακλούν το αυξανόμενο ενδιαφέρον του για την ευημερία της πόλης στο σύνολό της. Σε όλη τη διάρκεια της πολιτικής του καριέρας, όπως παρουσιάζεται σε μία σειρά λόγων που εκφώνησε στην Αθηναϊκή Εκκλησία, καθώς επίσης και στο δικαστήριο, ο Δημοσθένης ανέπτυξε την έννοια του εθνικού χαρακτήρα στην επιχειρηματολογία του, ανακοινώνοντας τον εαυτό του ως πρακτικό πολιτικό και καλώντας τον δήμο να σκεφθεί πιο βαθειά την ιστορία και το μέλλον.

Στόχος της παρούσης μελέτης είναι να συγκρίνουμε τη θεωρητική προσέγγιση των ρητοροδιδασκάλων, από τη μια πλευρά, για το κίνητρο και τον ρόλο ενός συμβούλου σύμφωνα με τις προσδοκίες του κοινού και, από την άλλη, τον πραγματικό ρόλο ενός πολιτικού, συγκεκριμένα του Δημοσθένη, καθώς και της διαμόρφωσης της σχέσης του με τον Αθηναϊκό δήμο τον 4ο π.Χ. αι. Η σύγκριση βασίζεται αφενός στη μελέτη της *Ρητορικής* του Αριστοτέλη και του συγγράμματος του Αναξιμένη *Ρητορική εις Αλέξανδρον*, και αφετέρου στους συμβουλευτικούς λόγους του Δημοσθένη, εστιάζοντας στην στρατηγική της διαβούλευσης του ρήτορα για τη μόνη δυνατή και άμεση δράση που θα έπρεπε να αποφασισθεί στο «εδώ και τώρα».

4. USHER 2007: 226-27.

Οι μελετητές έχουν υποστηρίξει ότι δύο διαφορετικές τεχνικές επιχειρηματολογίας διακρίνονται στην συμβουλευτική ρητορεία της κλασικής περιόδου, αυτή που χαρακτηρίζεται για την ιδιαίτερη έμφαση σε ένα και μόνο επιχείρημα και μπορούμε να τη βρούμε στις δημηγορίες του Θουκυδίδη και η άλλη που χαρακτηρίζεται από μία σύνθεση επιχειρημάτων όπως απαντούν στον Ισοκράτη⁵. Τον 5ο π.Χ. αι. υπήρχε μια σαφής αντίθεση ανάμεσα στο επιχείρημα για το συμφέρον και το επιχείρημα για το δίκαιο. Το αντίθετο άκρο, που εμφανίστηκε τέλη του 5ου και κατά τον 4ο π.Χ. αι. ήταν η προσπάθεια εξεύρεσης μίας σύνθεσης αρετών που συμβάλλει στην πορεία μιας δράσης.

Οι δημηγορίες του Θουκυδίδη εξερευνούν διάφορους συσχετισμούς μεταξύ των συμβουλευτικών τόπων, ενώ εστιάζουν σε συγκεκριμένους ρητορικούς τόπους, όπως τη δικαιοσύνη, το συμφέρον της πόλης και της πατρίδας, τη σκοπιμότητα, τον καιρό (κατάλληλη στιγμή) και τέλος το δυνατό⁶. Είναι πιθανόν, ότι ο Θουκυδίδης σκοπίμως χρησιμοποιεί συμβουλευτικούς ρητορικούς λόγους για να χαρακτηρίσει την ηθική των ανταγωνιστών σε σχέση με την ειρήνη και τον πόλεμο. Η χρήση των συμβουλευτικών λόγων για χαρακτηρισμό αποτελεί ένα σημαντικό εργαλείο για τον ιστορικό, ο οποίος συχνά εξηγεί τις στρατηγικές και τις αποφάσεις σε σχέση με τη φύση και τη διάθεση των στρατηγών.

Τον 5ο αι. σημαντικό ρόλο έπαιζε η διδασκαλία της σοφιστικής, ενώ η μελέτη της πολιτικής αναπτύχθηκε μέσω της ρητορικής. Επίσης δημιουργήθηκε μία ευρεία αγορά συμβουλευτικών λόγων, καθώς φιλόδοξοι πολιτικοί πλήρωναν ρήτορες, όπως τον Ισοκράτη, για να εντυφλήσουν στην «πολιτική φιλοσοφία». Η Σχολή του Ισοκράτη ήταν φημισμένη για τους εκπαιδευτικούς της στόχους αλλά οι περισσότεροι μαθητές της ήταν Αθηναίοι πολίτες, και μάλιστα μερικοί έκαναν πολιτική καριέρα στη δημόσια ζωή. Σύμφωνα με τους

5. KENNEDY 1959: 131-38; πρβλ. USHER 2007: 220-235.

6. Ένα παράδειγμα συμβουλευτικών λόγων στον Θουκυδίδη είναι ο διάλογος Αθηναίων και Μυτιληναίων (3.13-45), όπου ανάμεσα στους τόπους αυτούς που αναφέραμε χρησιμοποιείται και ο τόπος της δικαιοσύνης με έντονο το στοιχείο του συναισθηματισμού, δηλαδή τις συνέπειες, τον φόβο της τιμωρίας κ.ά.

βιογράφους, ο Δημοσθένης ίσως να ήταν ένας απ' αυτούς αλλά δεν μπορούσε οικονομικά να ανταπεξέλθει στα δίδακτρα. Η Σχολή του Ισοκράτη αντανακλούσε το ενδιαφέρον για τον πολιτικό λόγο και διάλογο. Δημοσίευε τη διδακτική του σε ρητορική μορφή με έργα που πρόβαλλαν τις απόψεις του για την πολιτική, τη λογοτεχνία αλλά και τη δική του στάση απέναντι στη φιλοσοφία. Ως εκ τούτου, ο Ισοκράτης καθιέρωσε ένα λογοτεχνικό είδος και άνοιξε τον δρόμο για την πολιτική σκηνή, όπου οι πολιτικοί καλούνταν να επιδείξουν τις ικανότητές τους και να προωθηθούν στην καριέρα τους. Όσον αφορά στον πολιτικό λόγο, η μεγάλη διαφορά ανάμεσα στον Ισοκράτη και τον Δημοσθένη, τον οποίο και φανερά επηρέασε θετικά, είναι ότι ο πρώτος υπερασπιζόταν την ειρήνη και φιλησυχία, ενώ ο δεύτερος ήταν ενεργός πολιτικός και μαχητής. Από την άλλη πλευρά, ο Δημοσθένης μοιραζόταν το ενδιαφέρον του Θουκυδίδη για την ανθρώπινη ψυχολογία, και με ενθουσιασμό το ανέπτυξε δεδομένου ότι ήταν ένας ενεργός πολιτικός που χρειαζόταν να έχει αμοιβαία σχέση με τους άνδρες που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του ιστορικού γίνεσθαι της εποχής του.

Έτσι, ο Δημοσθένης αντλεί και από τις δύο κατηγορίες επιχειρηματολογίας που αναπτύσσουν ο Θουκυδίδης από τη μια και ο Ισοκράτης από την άλλη. Η τεχνική της επιχειρηματολογίας του στους συμβουλευτικούς λόγους αναπτύχθηκε μέσα από τουλάχιστον τρεις φάσεις⁷. Οι πρώτοι λόγοι του (π.χ. *Περί τῶν συμμοριῶν*: συμφέρον, έντιμον, δίκαιον. *Υπέρ τῆς τῶν Ροδίων ἐλευθερίας*: πρακτικότητα, σκοπιμότητα, τιμή) δείχνουν μία προσπάθεια συνδυασμού επιχειρημάτων με τον τρόπο του Ισοκράτη. Με τους λόγους εναντίον του Φιλίππου, παρουσιάζει ένα νέο δυναμισμό και εστιάζει σε έναν και μοναδικό τύπο επιχειρήματος. Τέλος, στους δύο τελευταίους Φιλιππικούς λόγους, ο Δημοσθένης προχωρά ένα ακόμα βήμα. Ο Δημοσθένης συνδύασε τη ρητορική δύναμη, τον πολιτικό ρεαλισμό και τον ηθικό ιδεαλισμό σε μία αντίληψη Αθηναϊκής παράδοσης, τη διατήρηση της οποίας ταύτισε με την εθνική ιδιοτέλεια.

7. KENNEDY 1959: 136-38.

Οι συμβουλευτικοί λόγοι του Δημοσθένη σχεδιάστηκαν για να έχουν ένα αποτέλεσμα στο εδώ και τώρα και συνέβαλαν πρωτίστως στη διαδικασία λήψης αποφάσεων που χαρακτήριζε τους Αθηναϊκούς πολιτικούς θεσμούς. Στην στρατηγική πειθούς, ο Δημοσθένης δίνει προτεραιότητα σε ζητήματα καθοδήγησης, όπως π.χ. πώς ο πολιτικός/ρήτορας θα πρέπει να μιλά και πώς το κοινό του, ο Αθηναϊκός δήμος, θα πρέπει να ακούει και να λαμβάνει αποφάσεις.

Ο Αριστοτέλης είχε αφιερώσει μια πραγματεία στην τέχνη του να δίνει κάποιος συμβουλές με τον τίτλο *Περί συμβουλίας*, ένα έργο που φανερώνει το ενδιαφέρον του για τον ρόλο και την υποκριτική ενός συμβούλου. Στη *Ρητορική* του (I. 1360b 4-8) επίσης αφιερώνει πέντε κεφάλαια για την συμβουλευτική ρητορική. Σύμφωνα με την θεωρία του, ο απώτερος σκοπός της διαβούλευσης είναι η ευημερία. Εξηγεί επίσης ότι όταν έχει αρχικώς τεθεί ένας σκοπός, η διαβούλευση συνίσταται στην επιδίωξη των δυνατών μέσων για την επίτευξη αυτού του σκοπού, προβλέποντας την αποτελεσματικότητά τους και επιλέγοντας το πιο εύκολο και το καλύτερο. Επιπλέον, μεταξύ των αρετών, αυτή που αφορά τη διαβούλευση είναι η φρόνησις (σοφία) και ο άνθρωπος που είναι σε θέση να διαβουλευθεί άριστα είναι ο «σοφός» (φρόνιμος) άνθρωπος. (*Ρητ.* I.1366b20-21).

Ο κεντρικός ρόλος του συμβούλου στο κείμενο της *Ρητορικής* του Αριστοτέλη βρίσκεται στο μεγάλο του κίνητρο που συνδέεται στενά με το ήθος του και τη συγκεκριμένη στάση που απαιτείται για να επηρεάσει τη διαδικασία λήψης αποφάσεων και να κατευθύνει τη συμπεριφορά μιας κοινότητας. Χρειάζεται να είναι «αξιόπιστος» και καλείται να μιλήσει για ζητήματα που έχουν άμεσο ενδιαφέρον για το κοινό. Η εγγύτητα και η κοινωνία των προθέσεων μεταξύ του ρήτορα και των ανθρώπων που συμβουλεύει είναι απαραίτητες για μία σοφή διαβούλευση. Ο Αριστοτέλης λέει ότι «ο σύμβουλος πρέπει να δώσει συμβουλές σαν να μοιράζεται τα ζητήματα των ανθρώπων στους οποίους δίνει τις συμβουλές. Κι αυτό γιατί οι άνθρωποι πρέπει να εμπιστεύονται περισσότερο εκείνους που θεωρούν ότι είναι έτοιμοι να αναλάβουν ζητήματα για τα οποία εκείνοι πρέπει να απο-

φασίσουν»⁸. Επιπλέον, ο σύμβουλος-ρήτορας θα πρέπει να διαμορφώσει το ήθος του, ώστε να προσαρμόζεται σε κάθε τύπο πολιτεύματος, έτσι ώστε η συμβουλή του να μπορεί να δημιουργήσει μια ιδιαίτερη σχέση με το κοινό και να διαβεβαιώσει ότι ο λόγος του θα είναι το ίδιο πειστικός όσο και δυνατός στην υλοποίηση των προτάσεών του. Η ηθική πλευρά και ο ηθικός χαρακτηρισμός κυριαρχούν στην πραγματεία του Αριστοτέλη όσον αφορά στο συμβουλευτικό είδος στο πρώτο βιβλίο της *Ρητορικής* (1366a8-15). Τέλος, ο σύμβουλος-ρήτορας χρειάζεται να έχει γνώσεις ποικίλων μορφών πολιτεύματος, διαφορετικών ηθών, νόμων και ενδιαφερόντων για δύο λόγους, πρώτον για να προσανατολισθεί σ' αυτό που είναι πιο χρήσιμο να συμβουλευτεί και δεύτερον για να επιδείξει έναν χαρακτήρα που να προσαρμόζεται σε κάθε πολίτευμα.

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Ρητορική* I. 1359b19-1360a24) τα θέματα διαβούλευσης για τα οποία οι ρήτορες καλούνται να δώσουν συμβουλές είναι πέντε: τα δημόσια οικονομικά, ο πόλεμος και η ειρήνη, η φύλαξη της χώρας, οι εισαγωγές και οι εξαγωγές, η νομοθεσία. Ως εκ τούτου, ο ρήτορας που πρόκειται να δώσει συμβουλές οφείλει να είναι καλά πληροφορημένος και να γνωρίζει λεπτομερώς τα περί των οικονομικών θεμάτων, όπως τα έσοδα και τις δαπάνες της πόλης, ώστε να μπορεί να προτείνει ανάλογα με τα δεδομένα, αυξήσεις ή μειώσεις, που θα είναι αναγκαίες για την προώθηση της πολιτικής του. Γενικότερα, ο ρήτορας-σύμβουλος χρειάζεται να γνωρίζει τη δύναμη της πόλης του αλλά και των γειτονικών πόλεων, ώστε να είναι σε θέση να συμβουλευτεί για θέματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής, όπως π.χ. τη φύλαξη και την οχύρωση της πόλης, διάφορες τακτικές πολέμου ή ειρήνης, τις συνθήκες σύμβασης και συμφωνιών. Επιπλέον, για την ασφάλεια της πόλης, ο πολιτικός σύμβουλος οφείλει να έχει κατανοήσει τη νομοθεσία της πόλης του. Όπως γίνεται εμφανές, ο ρόλος του πολιτικού ρήτορα συνεπάγεται μεγάλη ευθύνη έναντι της πόλης και των συμφερόντων της και προϋποθέτει εξει-

8. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Περί συμβουλίας*, απόσπ. 135. ROSE, 1018 Gigon = Scholia στον Δημ. *Ολυμπ.* 53d15-18.

δικευμένες γνώσεις οικονομίας, νομοθεσίας και δημοσιονομίας. Μπορεί ο σύμβουλος να μην αποτελούσε επάγγελμα στην κλασική Αθήνα, αλλά σίγουρα απαιτούσε μόρφωση, εκπαίδευση και γενικότερη παιδεία σε ζητήματα πολιτικά και εθνικά.

Επισκόπηση της πολιτικής καριέρας του Δημοσθένη. Ιστορικό πλαίσιο

Ο παλαιότερος σωζόμενος συμβουλευτικός λόγος του Δημοσθένη *Περί τῶν συμμοριῶν*, εκφωνήθηκε το 354 π.Χ. και σύντομα ακολούθησαν και άλλοι λόγοι για δημόσια πολιτικά θέματα: *Ἐπὲρ Μεγαλοπολιτῶν* (353 π.Χ.), *Ἐπὲρ τῆς τῶν Ροδίων ἐλευθερίας* (351 π.Χ.). Απ' αυτούς τους πρώιμους πολιτικούς λόγους γίνεται φανερό ότι ο Δημοσθένης συμφωνούσε αρκετά με τις πολιτικές θέσεις του συντηρητικού πολιτικού Ευβούλου. Αργότερα όμως διακρίθηκε με τις δικές τους απόψεις ως αρχηγός εκείνων που υποστήριζαν την αντίσταση στην αυξανόμενη απειλή του Φιλίππου Β' της Μακεδονίας. Τον *Α' Φιλιππικό* ακολούθησαν οι τρεις Ολυθιακοί, αλλά ο Δημοσθένης απέτυχε να πείσει τους Αθηναίους να αναλάβουν δραστικές ενέργειες κι έτσι χάθηκε το 348 π.Χ. η *Όλυθος* (σημαντικό μέλος του Κοινού των Χαλκιδίων). Αυτό έθεσε ουσιαστικά τέλος στις αθηναϊκές βλέψεις στο Βόρειο Αιγαίο (ειδικά σε σχέση με την Αμφίπολη) και ο Δημοσθένης αναγνώρισε την αναγκαιότητα της σύναψης ειρήνης. Μετείχε στην αντιπροσωπεία που διαπραγματεύτηκε τη Φιλοκράτειο Ειρήνη (346 π.Χ.) και ένας από τους άλλους απεσταλμένους ήταν και ο Αισχίνης, ο οποίος στην Αθήνα υπεραμυνόταν της συμμαχίας. Αδυσώπητο μίσος αναπτύχθηκε μεταξύ των δύο ανδρών και στη συνέχεια ο Δημοσθένης δεν έπαυε να υποστηρίζει ότι ο Αισχίνης είχε δωροδοκηθεί, ίσως για να απομακρύνει οποιαδήποτε μορφή εις βάρος του για τη σύναψη ειρήνης⁹. Ένας επιφα-

9. Για μία αναλυτική παρουσίαση της ειρήνης του Φιλοκράτη με ρητορική προσέγγιση των ιστορικών γεγονότων, βλ. ΕΦΣΤΑΘΙΟΥ (2004): 385-407.

νής υποστηρικτής του Φιλίππου εκείνη την περίοδο ήταν ο Ισοκράτης, αλλά ο Δημοσθένης δεν εξαπατήθηκε από τις αβρότητες του Φιλίππου προς την Αθήνα. Αν και στον *Περί ειρήνης* λόγο του ο Ισοκράτης παρότρυνε τους Αθηναίους να μην καταλύσουν τη συνθήκη, γνωρίζοντας ότι μια τέτοια πράξη θα ήταν ολέθρια, ο Δημοσθένης συγκέντρωσε υποστηρικτές, συμπεριλαμβανομένων του Υπερείδη και του Λυκούργου, για να ενισχύσει την αντιμακεδονική του θέση και προσπάθησε ανεπιτυχώς, μέσω του Τιμάρχου, να διώξει ποινικώς τον Αισχίνη για τον ρόλο του στις διαπραγματεύσεις για την ειρήνη. Έπειτα, βρήκε τον στόχο του: το 344 π.Χ., με τον Φίλιππο να παρεμβαίνει στη Θεσσαλία και στην Πελοπόννησο, ο Δημοσθένης έπεισε τη συνέλευση, με τον *Β' Φιλιππικό* του, να μην ανανεώσει τη συνθήκη ειρήνης: το 343 π.Χ. ο Υπερείδης παρέπεμψε σε δίκη τον Φιλοκράτη (ο οποίος εξορίστηκε), ενώ ο ίδιος ο Δημοσθένης ενήγαγε τον Αισχίνη με τον λόγο του *Περί τῆς Παραπρεσβείας*. Παρ' όλο που οι ισχυρισμοί του Δημοσθένη ήταν αδύναμοι, ο Αισχίνης με δυσκολία κατάφερε να επιτύχει την αθώωσή του¹⁰.

Το 342/1 π.Χ. ο Φίλιππος, στρέφοντας την προσοχή του στη Θράκη, έφτασε έως τη Χερσόνησο, απειλώντας τη ζωτική για την Αθήνα προμήθεια σίτου από τη Μαύρη θάλασσα: οι υποστηρικτές του στην Αθήνα απαίτησαν να ανακληθεί ο Διοπίθης, ο οποίος έκανε επιδρομές στη Θράκη. Ο Δημοσθένης υποστήριξε τον Διοπίθη στον λόγο του, *Περί τῶν ἐν Χερρονήσῳ*, και την ίδια στάση κράτησε και στον *Γ' Φιλιππικό*. Ο λόγος αυτός υπήρξε από τους σημαντικότερους λόγους του Δημοσθένη, στον οποίο εξηγούσε αναλυτικά στους Αθηναίους τα σχέδια του Φιλίππου για όλη την Ελλάδα και τους παρότρυνε να στείλουν στρατιωτικές δυνάμεις για να υπερασπιστούν τη Χερσόνησο και το Βυζάντιο. Ο *Δ' Φιλιππικός* — αν βέβαια είναι αυθεντικός — θα πρέπει να εκφωνήθηκε λίγο αργότερα, καθώς στον λόγο αυτό ο Δημοσθένης συνηγορεί υπέρ της προσφυγής στους Πέρσες για βοήθεια. Όταν ο Φίλιππος πλησίαζε στο Βυζάντιο, η βοήθεια τελικά εστά-

10. Για την ανοδική πορεία και εξέλιξη του Δημοσθένη από το οικογενειακό και ιδιωτικό δικανικό πλαίσιο στο δημόσιο πολιτικό βίο, βλ. BADIAN (2000): 15-37.

λη και η προέλασή του ανακόπηκε. Ο Δημοσθένης, όντας τώρα ισχυρός στην αθηναϊκή Εκκλησία, άρχισε να εξασφαλίζει υποστήριξη για αντίσταση στον Φίλιππο από μια ενωμένη Ελλάδα. Το 339 π.Χ., ο Αισχίνης, εκπρόσωπος των Αθηναίων στο Συμβούλιο των Αμφικτυονιών¹¹, κατόρθωσε να προκαλέσει Ιερό Πόλεμο, τον οποίο εκλήθη να τερματίσει ο Φίλιππος. Εκείνος προέλασε στη Φωκίδα, απ' όπου μπορούσε να επιτεθεί στη Βοιωτία και στην Αττική, και ο Δημοσθένης έπεισε τους Αθηναίους να συμμαχήσουν με τους παλιούς εχθρούς τους, τους Θηβαίους. Οι Έλληνες αντιμετώπισαν τον Φίλιππο στη Χαιρώνεια το 338 π.Χ. και το αποτέλεσμα ήταν η συντριπτική νίκη του Μακεδόνα βασιλιά.

Η πολιτική του Δημοσθένη είχε αποτύχει, αλλά το 336 π.Χ. ο Κτησιφών πρότεινε να τον τιμήσουν με χρυσό στεφάνι στα Μεγάλα Διονύσια για τις υπηρεσίες του στην Αθήνα. Ο Αισχίνης αμέσως μίηυσε τον Κτησιφώντα, με την κατηγορία ότι έκανε παράνομη πρόταση, αν και η υπόθεση δεν εκδικάστηκε έως το 330 π.Χ. Στον λόγο του *Κατά Κτησιφώντος*, ο Αισχίνης επέρριψε στον Δημοσθένη την ευθύνη για τα προβλήματα της Αθήνας, αλλά με τον αριστουργηματικό του λόγο *Περί τοῦ στεφάνου*, ο Δημοσθένης εύκολα κέρδισε τον αγώνα. Ο Αισχίνης αναγκάστηκε στη Ρόδο. Ο Δημοσθένης δεν σταμάτησε έως το τέλος να αντιτίθεται στον Φίλιππο και, μετά τη δολοφονία εκείνου το 336 π.Χ., στον Αλέξανδρο, παραμένοντας εξέχουσα μορφή στον πολιτικό βίο της Αθήνας. Το τέλος της σταδιοδρομίας του εντούτοις αμαυρώθηκε από τη σκοτεινή υπόθεση του Αρπάλου. Ο ταμίας του Αλεξάνδρου έφτασε δραπέτης στην Αττική το 324 π.Χ. με ένα τεράστιο χρηματικό ποσό. Ο Αλέξανδρος απαίτησε να του παραδοθεί ο Άρπαλος, αλλά ο Δημοσθένης πρότεινε να φυλακισθεί και τα χρήματα να φυλαχθούν στην Ακρόπολη. Ο Άρπαλος όμως δραπέτευσε και ανακαλύφθηκε ότι έλειπε και μέρος των χρημάτων. Ο Δημοσθένης έκανε περαιτέρω την πρόταση να διεξαχθεί έρευνα από τον Άρειο Πάγο για την εξαφάνιση των χρημάτων, αλλά στο πόρισμα που εκδόθηκε κατανομαζόταν και ο ίδιος ως παρα-

11. Το Συμβούλιο των Αμφικτυονιών έλεγχε τα σχετικά με το ιερό του Απόλλωνος στους Δελφούς.

λήπτως είκοσι ταλάντων. Μετά την εναντίον του δίωξη από τον Δείναρχο και τον Υπερείδη, του επιβλήθηκε πρόστιμο πενήντα ταλάντων και μη μπορώντας να πληρώσει το υπέρογκο ποσό φυλακίσθηκε, κατορθώνοντας στη συνέχεια να διαφύγει στην εξορία¹².

Ο Δημοσθένης, όμως, μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου το 323 επέστρεψε στην Αθήνα, υποστηρίζοντας και πάλι την αντίσταση στους Μακεδόνες. Ακολούθησε ο Λαμιακός Πόλεμος, αλλά οι Έλληνες ηττήθηκαν στην Κρανώνα το 322 π.Χ. από τον Αντίπατρο. Όταν η Αθήνα αρνήθηκε να παραδώσει τους Αντι-μακεδόνες υποκινητές, ο Αντίπατρος προέλασε στην πόλη και ο Δημοσθένης, ο Υπερείδης και οι υποστηρικτές τους δραπέτευσαν. Ο Δημάδης πρότεινε να καταδικασθούν σε θάνατο και ο Δημοσθένης, ο οποίος είχε καταφύγει στον ναό του Ποσειδώνος στο νησί Καλαύρεια, αυτοκτόνησε με δηλητήριο που είχε κρύψει στη γραφίδα του.

Ο Δημοσθένης ως σύμβουλος.

Η ρητορική των πολιτικών του λόγων

Στο corpus του Δημοσθένη υπάρχουν επικρίσεις των ρητόρων που επιχειρούν να εντυπωσιάσουν το κοινό. Το ενδιαφέρον να ευχαριστήσουν οι λόγοι τους ακροατές έχει το καταστροφικό αποτέλεσμα να κατευθύνεται ο ρήτορας στο να προσέχει περισσότερο τα λόγια του από τα γεγονότα¹³. Ο Τρίτος Φιλιππικός του Δημοσθένη του 341 π.Χ. θεωρείται ο πιο ολοκληρωμένος λόγος του και ήταν επίσης ο πιο αποτελεσματικός ρητορικά στο ότι καθοδήγησε σε δράση και τέλος τον καθιέρωσε ως τον πολιτικό ηγέτη της Αθήνας, ενώ η πόλη προετοιμαζόταν για την τελική μάχη με το Φίλιππο. Στον λόγο αυτό, γίνεται σαφές ότι η συμβουλευτική ρητορική έχει γίνει το μέσο για την προσωπική φωνή του Δημοσθένη και το έντονο ενδιαφέρον του για τη θέση που υποστηρίζει καθορίζει εξ ολοκλήρου την επιχειρηματολογία των συμβουλών

12. Για τη σχέση του Δημοσθένη με τον Μ. Αλέξανδρο, τη δράση του ρήτορα κατά την περίοδο της βασιλείας του, βλ. WORTHINGTON (2000): 90-108.

13. PEPE (2013), κεφ. 6: 83.

του. Στην αρχή αυτού του λόγου αποδίδει στο κοινό μια τάση να δέχεται την κολακεία και να λαμβάνει λάθος αποφάσεις εξαιτίας της επίδρασης που του ασκούν οι ευχάριστοι λόγοι των συμβούλων, ενώ παρουσιάζει τον εαυτό του πρόθυμο να μιλήσει μόνο αν οι Αθηναίοι ενδιαφέρονται για την αλήθεια και την ελευθερία του λόγου (*Α΄ Φιλιππικός* 9,3-5). Έτσι, κάνει επίκληση στο καθήκον των Αθηναίων να υπολογίζουν περισσότερο από ο,τιδήποτε το συμφέρον της πόλης, έτσι ώστε να διορθωθούν τα κακώς κείμενα.

Το ίδιο είδος κριτικής κατευθύνεται εναντίον του ακροατηρίου που πείθεται εύκολα, στον *Β΄ Ολυνθιακό*, όπου ο Δημοσθένης αναφέρει ότι «όλα τα λόγια, εκτός από τη δράση, φαίνονται μάταια και άσκοπα, ιδιαίτερα τα λόγια των Αθηναίων· γιατί όσο πιο μεγάλη είναι η φήμη μας για τα εύκολα λόγια, τόσο μεγαλύτερη είναι η δυσπιστία που προκαλεί σε όλους τους ανθρώπους» (*Β΄ Ολυνθιακός* 2.12). Στη συνέχεια ο Δημοσθένης ενθαρρύνει τον Αθηναϊκό δήμο να υιοθετήσουν τις καλύτερες συμβουλές που του προσφέρονται, προκειμένου να βρουν τον τρόπο ευημερίας του έθνους και να είναι έτσι σε θέση να συγχαρούν τον ομιλητή (*Β΄ Ολυνθιακός* 2.31). Οι οδηγίες του Δημοσθένη προς το κοινό, στον *Α΄ Ολυνθιακό*, αφορούν την ευνοϊκή διάθεσή του προς όσους είναι σε θέση να παρουσιάσουν ένα καλοσχηματισμένο πρόγραμμα και κατάλληλες προτάσεις στην έμπνευση της στιγμής (*Α΄ Ολυνθιακός* 1.1).

Στον πρώτο αυστηρά συμβουλευτικό του λόγο *Περί τῶν συμμοριῶν* (8) το 345 π.Χ., ο Δημοσθένης αναγνωρίζει ότι ένα σημαντικό καθήκον του συμβούλου είναι να προβλέπει τις πιθανές συνέπειες της πολιτικής του και να διαβεβαιώσει το κοινό του ότι οι συνέπειες αυτές θα είναι ευνοϊκές (*Περί τῶν συμμοριῶν* 8.29-36). Αυτός ο καθαρά πολιτικός λόγος περιέχει όλα τα απαραίτητα χαρακτηριστικά της συμβουλευτικής ρητορικής: την προσοχή και ενδελεχή προετοιμασία που απαιτεί η κατάσταση, και την υποταγή του ιδεαλισμού στον ρεαλισμό σε μια εποχή που η πόλη αντιμετώπιζε κινδύνους σε πολλά μέτωπα¹⁴. Επομένως, είναι σημαντικό

14. USHER (2007): 230.

το γεγονός ότι ο Δημοσθένης θέτει τις αρχές της βέλτιστης παροχής συμβουλών ως εξής (*Περί τῶν συμμοριῶν* 8.1):

ἔδει μὲν, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τοὺς λέγοντας ἅπαντας μῆτε πρὸς ἔχθραν ποιεῖσθαι λόγον μηδένα μῆτε πρὸς χάριν, ἀλλ' ὁ βέλτιστον ἕκαστος ἠγεῖτο, τοῦτ' ἀποφαίνεσθαι, ἄλλως τε καὶ περὶ κοινῶν πραγμάτων καὶ μεγάλων ὑμῶν βουλευομένων: ἐπεὶ δ' ἔνιοι τὰ μὲν φιλονικία, τὰ δ' ἠτινιδίηποτ' αἰτία προάγονται λέγειν, ὑμᾶς, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τοὺς πολλοὺς δεῖ πάντα τᾶλλ' ἀφελόντας, ἃ τῇ πόλει νομίζετε συμφέρειν, ταῦτα καὶ ψηφίζεσθαι καὶ πράττειν.

Θα πρέπει να είναι καθήκον όλων των ομιλητῶν, ἄνδρες Αθηναῖοι, να μην εκφράζουν το μῖσος τους ή την μεροληψία τους, αλλά να προβάλουν ακριβῶς αυτό που καθέννας θεωρεῖ την καλύτερη συμβουλή, ιδιαιτέρως όταν συζητάτε ένα ζήτημα ὑψιστης δημόσιας σημασίας. Αλλά εφόσον υπάρχουν ομιλητές που αναγκάζονται να απευθυνθῶν σε σας, είτε ως οπαδοί μιας παράταξης είτε κινούμενοι από κάποιο ἄλλο κίνητρο, ὅποιο κι αν εἶναι αυτό, εσεῖς που αποτελεῖτε την πλειοψηφία θα πρέπει να απορρίπτετε ὅλα τα ἄλλα ἀπὸ τὴ σκέψη σας και να ψηφίζετε και να ενεργεῖτε με τέτοιο τρόπο, ὅπως εσεῖς νομίζετε ὅτι θα υπηρετήσετε την πόλη μας.

Ο Δημοσθένης ως πολιτικός σύμβουλος και ρήτορας θέτει τις δικές του αρχές της διαβούλευσης και αυτές εἶναι: πρῶτον, να προσφέρει τις καλύτερες συμβουλές, ἰδίως «συμβουλές που θα συμβάλουν στο μεγαλεῖο των Αθηναίων» (*Περί τῶν συμμοριῶν* 8.71, 73-74), δεύτερον, να μιλήσει ελεύθερα για «το υπέρτατο συμφέρον» των Αθηναίων (*Περί τῶν συμμοριῶν* 8,32), και ὅπως ο ἴδιος διευκρινίζει το πραγματικό τους συμφέρον (*Ἄ' Ὀλυνθιακός* 1.16), τρίτον, να μιλήσει με σκοπό να βελτιωθῶν τα πράγματα στο μέλλον (*Γ' Ὀλυνθιακός* 3.4), και, τέλος, να πει στους Αθηναίους ὅλη την ἀλήθεια χωρίς επιφύλαξη, ἀκόμα και αν η ἀλήθεια δεν

φαίνεται ευχάριστη ή ενέχει κινδύνους και μια επικείμενη καταστροφή (Β' Φιλιππικός 6.32 – 33).

Το κίνητρο του Δημοσθένη να είναι όσο το δυνατόν πιο ωφέλιμος στους Αθηναίους συνοψίζεται στον Α' Φιλιππικό του, όπου περιγράφει τους σκοπούς των συμβουλών του με έναν τόνο ιδεαλισμού και αλτρουισμού (4.50 - 51):

ἐγὼ μὲν οὖν οὐτ' ἄλλοτε πώποτε πρὸς χάριν εἰλόμην λέγειν ὃ τι ἂν μὴ καὶ συνοίσειν πεπεισμένος ὦ, νῦν θ' ἂ γινώσκω πάνθ' ἀπλῶς, οὐδὲν ὑποστειλάμενος, πεπαρηρσίασμαι. ἐβουλόμην δ' ἂν, ὥσπερ ὅτι ὑμῖν συμφέρει τὰ βέλτιστ' ἀκούειν οἶδα, οὕτως εἰδέναι συνοῖσον καὶ τῷ τὰ βέλτιστ' εἰπόντι: πολλῶ γὰρ ἂν ἥδιον εἶχον. νῦν δ' ἐπ' ἀδήλοισ οὔσι τοῖς ἀπὸ τούτων ἐμαντῶ γενησομένοις, ὅμως ἐπὶ τῷ συνοίσειν ὑμῖν, ἂν πράξητε, ταῦτα πεπεισθαι λέγειν αἰροῦμαι. νικῶν δ' ὃ τι πᾶσιν μέλλει συνοίσειν.

Εγώ λοιπόν ποτέ σε καμία περίπτωση δεν δέχθηκα να χρησιμοποιήσω ευχάριστα λόγια προς εσάς, αν δεν ήμουν βέβαιος ότι αυτό θα αποβεί προς το συμφέρον σας. Και τώρα ακόμα σας εξέθεσα όλη μου τη σκέψη, χωρίς να αποκρύψω τίποτα, με κάθε ειλικρίνεια. Όπως είμαι βέβαιος ότι είναι συμφέρον σας να ακούτε τις άριστες γνώμες, έτσι θα ήθελα να είμαι βέβαιος ότι αυτές θα ωφελήσουν κι εμένα που συμβουλεύω και τότε θα ήταν η θέση μου πολύ πιο ευχάριστη. Ήδη όμως είναι για μένα προσωπικά άδηλες οι συνέπειες των προτάσεών μου. Είμαι όμως πεπεισμένος ότι θα αποβούν προς το συμφέρον σας, εάν τις υιοθετήσετε, και γι' αυτό θα σας τις εκθέσω. Μακάρι να επικρατήσει ό,τι θα αποβεί προς το συμφέρον όλων.

Ο Δημοσθένης καθιστά σαφές ότι η πολιτική του και οι λόγοι του δεν συνδέονται σε καμία περίπτωση με το προσωπικό του κέρδος (*Περὶ τῆς Εἰρήνης* 5.12). Η πολιτική του και η στρατηγική του ως συμβούλου είναι να προτείνει την πιο συμφέρουσα πορεία, όπως επιβάλλεται από τις ρεαλι-

στικές συνθήκες. Η ακεραιότητα και η αξιοπιστία του ως ρήτορα της πολιτικής σκηνής βασίζεται εξ ολοκλήρου στην πρακτική πολιτική και προσέγγισή του, η οποία αντικατοπτρίζεται στην ρητορική τεχνική της επιχειρηματολογίας στη χρήση του τόπου του δυνατού.

Ο συμβουλευτικός τόπος του δυνατού, ο οποίος αναφέρεται από τον Αναξιμένη (*Ρητορική εις Αλέξανδρον* 1421b) και τον Αριστοτέλη (*Ρητορική* II.1392a) έχει πλήρως διερευνηθεί στους *Φιλιππικούς* και *Όλυνθιακούς* λόγους του Δημοσθένη¹⁵. Η κατάσταση στην οποία οι Αθηναίοι είχαν τεθεί εξαιτίας της επέκτασης του Φιλίππου από το έτος 351 π.Χ., η πιθανή χρονολόγηση του *Α' Φιλιππικού*, απαίτησε, σύμφωνα με τον Δημοσθένη, άμεση δράση. Η πολιτική του ήταν να προκαλέσει μια νέα αίσθηση του επείγοντος και προσπάθησε να το επιτύχει αυτό με τρία μέσα: το επιχείρημα, την προτροπή και πρακτικές λογιστικές προτάσεις. Ένα παράδειγμα της χρήσης αυτών των τριών μέσων στο πλαίσιο του τόπου του δυνατού απαντά στον *Α' Φιλιππικό* (4) του Δημοσθένη. Το επιχείρημα είναι ότι ο Φίλιππος δεν είναι τόσο αδιάβλητος, όπως ο ίδιος μπορεί να φαίνεται, και η πραγματική δύναμη του δεν έχει ακόμη δοκιμασθεί. Η προτροπή είναι μια έκκληση προς τους Αθηναίους να ενθαρρύνει την αντίθεση όλων εκείνων που ήταν δυσανεκτοί με τον Φίλιππο και να επωφεληθεί από αυτό (*Α' Φιλιππικός* 4.8-12). Ο Δημοσθένης έχει έτσι προετοιμάσει τους Αθηναίους να ακούσουν τα πρακτικά του μέτρα, τα οποία αποτελούν τον πυρήνα του λόγου (*Α' Φιλιππικός* 4.12-22). Η αιτιολόγηση των μέτρων που ακολουθεί (*Α' Φιλιππικός* 4.23-27) και ο τόπος του δυνατού κλείνει με μια εκτίμηση του κόστους των μέτρων (*Α' Φιλιππικός* 4.28-29).

Ο τόπος του δυνατού έχει περαιτέρω επεκταθεί με την ιδέα του *καιρού* (ευκαιρία), όπως παρουσιάζεται στον *Α' Όλυνθιακό* του Δημοσθένη (1). Εκεί, ο ρήτορας παρουσιάζει τις υλικοτεχνικές του προτάσεις, αναλυτικά και με κοστολόγηση (1.20), και όλα αυτά ενισχύονται περισσότερο με

15. Για τους συμβουλευτικούς λόγους του Δημοσθένη στο σύνολό τους και τη ρητορική επιχειρηματολογία που παρουσιάζουν στον πολιτικό αγώνα του ρήτορα, βλ. MILNS (2000): 205-218.

την κυρίαρχη ιδέα του επείγοντος χαρακτήρα της κατάστασης. Ο Δημοσθένης υπογραμμίζει την υπερκινητικότητα του Φιλίππου (1.12-13), για να καταλήξει στην προοπτική ότι, εξαιτίας της απουσίας δράσης εκ μέρους των Αθηναίων, ο Φίλιππος θα έρθει στην Αττική (1.15). Προκειμένου να αποτρέψει το κοινό του από τον πανικό, ο ρήτορας περιγράφει τα απαραίτητα μέτρα για να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο (1.17-18), ενώ υπογραμμίζει τη δυσμενή θέση του Φιλίππου προς τους Αθηναίους (1.21-22). Στον *Α΄ Ολυνθιακό*, η έκκληση του ρήτορα για άμεση δράση υπογραμμίζεται από την ιδέα του *καιρού* με τις εμφιατικές λέξεις «ή τώρα ή ποτέ» (1.2), και ο Δημοσθένης υπογραμμίζει ότι τώρα είναι η πιο κατάλληλη στιγμή και ότι οι Αθηναίοι δεν πρέπει να αφήσουν μια τέτοια ευκαιρία να χαθεί (1.7).

Ο Δημοσθένης ως σύμβουλος είναι γνώστης της πραγματικότητας, όπως θα έπρεπε να είναι, και γίνεται ρεαλιστικός, με την έννοια ότι αυτός προσφέρει συμβουλές σύμφωνα με τα γεγονότα και τις δεδομένες συνθήκες, όχι μόνο μια γενική ιδέα, αλλά πιο συγκεκριμένα τις λεπτομερείς οδηγίες της δράσης. Έτσι, στον *Α΄ Φιλιππικό*, ο Δημοσθένης φαίνεται πρακτικός και ρεαλιστικός στις συμβουλές που προσφέρει:

οὐ γὰρ οἱ «ταχὺ» καὶ «τήμερον» εἰπόντες μάλιστα εἰς δέον λέγουσιν οὐ γὰρ ἂν τά γ' ἤδη γεγενημένα τῇ νυκτὶ βοήθεια κωλύσαι δυνηθεῖμεν, [15] ἀλλ' ὅς ἂν δείξῃ τίς πορισθεῖσα παρασκευὴ καὶ πόσις καὶ πόθεν διαμεῖναι δυνήσεται, ἕως ἂν ἢ διαλυσώμεθα πεισθέντες τὸν πόλεμον ἢ περιγενώμεθα τῶν ἐχθρῶν: οὕτω γὰρ οὐκέτι τοῦ λοιποῦ πάσχοιμεν ἂν κακῶς. οἶμαι τοίνυν ἐγὼ ταῦτα λέγειν ἔχειν, μὴ κωλύων εἴ τις ἄλλος ἐπαγγέλλεται τι. ἢ μὲν οὖν ὑπόσχεσις οὕτω μεγάλη, τὸ δὲ προᾶγμ' ἤδη τὸν ἔλεγχον δώσει: κριταὶ δ' ὑμεῖς ἔσεσθε.

Αυτοί που μιλούν «γρήγορα» και «σήμερα» δεν υποδεικνύουν το πιο ωφέλιμο (γιατί ό,τι έγινε, έγινε και δεν είναι δυνατό να το εμποδίσουμε με τη βοήθεια της στιγμής αυτής). Χρήσιμος θα είναι για μας εκείνος που θα μας υποδείξει ποια σύνθεση και δύναμη πρέπει να

έχει η πολεμική μας προετοιμασία και με ποια μέσα θα τη διατηρήσουμε στη θέση της μέχρι ότου κρίνουμε συμφέρον να συνθηκολογήσουμε ή να νικήσουμε τους αντιπάλους. Γιατί μόνο έτσι δεν θα υποστούμε πια στο μέλλον νέες συμφορές. Φρονώ λοιπόν ότι είμαι εγώ σε θέση να σας τα αναπτύξω αυτά, χωρίς να εμποδίζω κανέναν άλλο, εάν έχει κάποιο σχέδιο, να το εκθέσει. Η υπόσχεση λοιπόν που δίνω είναι πραγματικά μεγάλη, και η ανάπτυξή της θα δείξει την αξία της. Εσείς θα είστε οι κριτές». (*Α΄ Φιλιππικός* 4.14-15).

Ο Δημοσθένης συνεχίζει με λεπτομέρειες σχετικά με τον εφοδιασμό και το κόστος για να καθησυχάσει τους Αθηναίους ότι η πολιτική του αφορά στην πραγματικότητα και το κίνητρό του είναι η μελλοντική βελτίωση και προστασία της πόλης των Αθηνών (*Α΄ Φιλιππικός* 4.28). Ο Δημοσθένης θέτει τον εαυτό του στην κρίση των Αθηναίων αλλά επίσης ο ίδιος διατίθεται να υποβληθεί εθελοντικά σε οποιαδήποτε ποινή, αν οι συμβουλές του δεν αποδειχθούν χρήσιμες για την πόλη (*Α΄ Φιλιππικός* 4.29).

Στους *Φιλιππικούς* του λόγους ο Δημοσθένης παρουσιάζει επιχειρήματα που δεν αφορούν τόσο στη δικαιοσύνη, διακρίνοντας το δίκαιο από το άδικο, αλλά μάλλον χρησιμοποιεί επικλήσεις στο πάθος των Αθηναίων προκαλώντας την οργή και το θυμό τους, ενώ καταδικάζει την πολιτική του Φιλίππου, από τη θέση ενός ήδη ισχύοντος και καθιερωμένου πολιτικού.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας θα προσπαθήσουμε να συσχετίσουμε τον ρόλο του Δημοσθένη με αυτόν του συμβούλου, όπως τον περιγράφουν οι αρχαίοι ρητοροδιδάσκαλοι. Όπως έχουμε ήδη παρουσιάσει, ο Αριστοτέλης και ο Αναξιμένης έχουν ασχοληθεί σε βάθος με τον πολιτικό λόγο και τον ρόλο του πολιτικού-συμβούλου από τη θεωρητική σκοπιά της ρητορικής τέχνης. Σύμφωνα με τις απόψεις τους, ο πολιτικός σύμβου-

λος αναμένεται να έχει ήθος, κύρος και αξιοπιστία καθώς επίσης και να επιδεικνύει πολιτικές αρετές και φρόνηση. Χρειάζεται να είναι γνώστης της ιστορίας της πόλης του, αλλά και της καθημερινής πραγματικότητας με τα σχετικά θέματα πολιτικής και διαχείρισης. Όσον αφορά στο περιεχόμενο των λόγων του, ο πολιτικός ρήτορας αναμένεται να μιλήσει για το συμφέρον και ό,τι ωφέλιμο για την πόλη του. Ανάμεσα στα ρητορικά επιχειρήματα που καλείται να χρησιμοποιήσει ιδιαίτερο ενδιαφέρον δείχνουν οι αρχαίοι θεωρητικοί της ρητορικής τέχνης στη χρήση του επιχειρήματος του δυνατού και του καιρού, δηλαδή στο ότι χρειάζεται να αποφασίσει ο λαός κάτι που να είναι εφικτό να πραγματοποιηθεί και σημαντικό είναι να επιλέξει για όποια απόφαση τέλεσης ενός έργου την κατάλληλη στιγμή να γίνει ώστε να έχει και το προσδωκόμενο αποτέλεσμα.

Ο Δημοσθένης περιγράφει τον ρόλο του καλύτερου συμβούλου και, στη συνέχεια, τον αποδίδει στον εαυτό του, ενώ ταυτόχρονα διαχωρίζει τον δικό του ρόλο απ' αυτόν άλλων πολιτικών και συμβούλων που προσπαθούν με κολακείες και ευχάριστα λόγια να επηρεάζουν τις αποφάσεις της Εκκλησίας του δήμου. Η πρόθεση του Δημοσθένη να πει την αλήθεια, ακόμα κι αν δεν ακούγεται ευχάριστη, με μοναδικό στόχο να ευνοήσει την πόλη προτείνοντας μόνο ό,τι αποσκοπεί στην ωφέλεια και το συμφέρον της, συνάδει με τη θεωρία των ρητόρων για το ήθος ενός συμβούλου και τον τρόπο με τον οποίο θα πρέπει να απευθύνεται στο κοινό του. Ο Δημοσθένης εμφανίζεται υποστηρικτής της αλήθειας και του πραγματικού λόγου που δεν εμπεριέχει κολακείες ή όμορφα λόγια, αλλά δεν τονίζει την αρετή της σοφίας και της φρόνησης που απαιτείται από τον πολιτικό, σύμφωνα με τις θέσεις του Αριστοτέλη. Ο λόγος για τον οποίο αποφεύγει να αποδείξει τη σοφία της πολιτικής του ίσως να σχετίζεται με το γεγονός ότι κύριος στόχος του γίνεται σταδιακά στην καριέρα του, η επίθεση και αμαύρωση του ήθους και της πολιτικής του Φιλίππου του Β' έναντι της πόλης του. Υιοθετεί τον τόπο του δυνατού, ο οποίος κατά τους θεωρητικούς της συμβουλευτικής ρητορικής είναι βασικός για τη διαβούλευση, και μάλιστα τον αξιοποιεί στον μέγιστο

βαθμό, καθώς αντλεί στοιχεία λογιστικής και οικονομικής ακρίβειας προκειμένου να αποδείξει ότι οι προτάσεις του αφορούν στην πραγματικότητα, είναι ρεαλιστικές και συνάμα εφικτές, άρα δυνατόν να υλοποιηθούν και να φέρουν αποτέλεσμα. Ο τόπος αυτός της συμβουλευτικής ρητορικής είναι πολύ σημαντικός, καθώς οι πολίτες χρειάζεται να πεισθούν πρωτίστως ότι οι πολιτικές δράσεις που ψηφίζουν μπορούν να γίνουν χωρίς να τους επιβαρύνουν με αρνητικές συνέπειες, αλλά αντίθετα επιτυγχάνοντας τους ευρύτερους στόχους της πόλης στο μέλλον. Μαζί με τον τόπο του δυνατού έρχεται και η επιχειρηματολογία της προοπτικής στη διαδικασία της διαβούλευσης, κάτι που ο Δημοσθένης το επικαλείται με αποτελεσματικότητα. Όσον αφορά στον τόπο του *καιρού*, δηλαδή της κατάλληλης στιγμής να γίνει μία πράξη, ο Δημοσθένης είναι εμφανώς επηρεασμένος από τις φιλοσοφικές προσεγγίσεις του Ισοκράτη και τον χρησιμοποιεί με ακρίβεια και τέτοια ρητορική πειστικότητα που καταφέρνει να πείσει τους Αθηναίους για πόλεμο, ακόμα κι όταν είναι η πιο ακατάλληλη συγκυρία για σύγκρουση, όπως αποδείχθηκε με τη μάχη στη Χαιρώνεια το 338 π.Χ., που έφερε και τη συντριπτική καταστροφή των Αθηναίων.

Ο Δημοσθένης χρησιμοποιεί τη συμβουλευτική ρητορική ως το μέσο της προσωπικής του φωνής και το ενδιαφέρον του βρίσκεται στο να περάσει τη δική του θέση και ανάλογα προσαρμόζει την όλη παρουσίαση των συμβουλών του. Υπάρχει έντονο το προσωπικό στοιχείο στην επιχειρηματολογία του και καθώς προχωράει στην πολιτική του καριέρα η εμμονή της πολεμικής εναντίον του Φιλίππου κυριαρχεί στους συμβουλευτικούς του λόγους¹⁶. Ως προς το σημείο αυτό, υπάρχει μεγάλη αντίθεση ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη, δεδομένου ότι ο πολιτικός ρήτορας αναμένεται να υπηρετεί το συμφέρον της πόλης και όχι τη δική του αποκλειστικά πολιτική στάση.

Ένα άλλο ερώτημα που αξίζει να θέσουμε εδώ είναι κατά πόσο οι συμβουλευτικοί λόγοι του Δημοσθένη που μας

16. Για την όλη πολιτική δράση του Δημοσθένη στον αγώνα του εναντίον του Φιλίππου Β' και τη σχέση του με τον Μακεδόνα βασιλιά, βλ. RYDER (2000): 45-84.

έχουν διασωθεί αποτελούν πιστή καταγραφή των λόγων που ο ίδιος είχε εκφωνήσει στην Εκκλησία του δήμου. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι οι συμβουλευτικοί λόγοι του Δημοσθένη δεν αντανakλούν έντονες πολιτικές αντιπαραθέσεις και προσωπικούς ανταγωνισμούς που σίγουρα ελάμβαναν χώρα στην Εκκλησία και αποτελούσαν πραγματικότητα, όπως φαίνεται από τις έντονες και βίαιες διαμάχες που παρουσιάστηκαν στο δικαστήριο ανάμεσα στον Αισχίνη (*Κατά Τιμάρχου, Περί παραπρεσβείας, Κατά Κτησιφώντος*) και τον Δημοσθένη (*Περί τῆς παραπρεσβείας, Περί στεφάνου*), με επιχειρήματα υπέρ του Φιλίππου από τον πρώτο και κατά του Φιλίππου από τον δεύτερο¹⁷. Φαίνεται απίθανο να μην διαμορφωνόταν αντίστοιχα έντονο πολιτικό κλίμα και στην Εκκλησία του δήμου. Είναι δύσκολο να καταλήξουμε με βεβαιότητα στον χρόνο και τον τρόπο με τον οποίο συγγράφονταν οι λόγοι μετά τη συνέλευση. Οι ρήτορες μιλούσαν αυθορμητώς κατά τη στιγμή και μάλλον δεν είχαν εκ των προτέρων γράψει τους λόγους τους. Οι λόγοι για τους οποίους θα τους έγραφαν μετά την εκφώνησή τους θα ήταν πιθανώς η προώθηση των πολιτικών τους θέσεων αφ' ενός και αφ' ετέρου η εκπαιδευτική τους χρήση. Και οι δύο αυτοί λόγοι δεν υπαγορεύουν την αναγκαιότητα να συμπεριληφθούν στη δημοσίευση των συμβουλευτικών λόγων προσωπικές διαμάχες και συγκρούσεις. Αντίθετα, η έλλειψη του στοιχείου του πολιτικού ανταγωνισμού θα ευνοούσε και τους στόχους συγγραφής των συμβουλευτικών λόγων. Είναι λοιπόν πιθανόν ότι υπάρχει μια σημαντική διαφοροποίηση των λόγων των πολιτικών, όπως εκφωνούνταν στην Εκκλησία του δήμου κατά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων για τα θέματα της πόλης, από το περιεχόμενο των λόγων που μας έχουν διασωθεί. Η διαφορά δεν βρίσκεται στην επιχειρηματολογία και τη χρήση τόπων συμβουλευτικής ρητορικής, αλλά στην προβολή ή παράλειψη του προσωπικού τόνου αντιπαραθέσης που κατά πάσα πιθανότητα ήταν έντονος κατά τις συνελεύσεις της Εκκλησίας του δήμου.

17. Για τον πολιτικό ανταγωνισμό και τη δικανική αντιπαραθέση του Αισχίνη και του Δημοσθένη, βλ. BUCKLER (2000): 114-154.

Τον 4ο π.Χ. αι. η συμβουλευτική ρητορεία ανθεί σε μία νέα μορφή στην Αθήνα με κύριους εκπροσώπους τους Ισοκράτη, Δημοσθένη, Αισχίνη, Λυκούργο, Υπερείδη και Δείναρχο. Ο Δημοσθένης, όπως έχει αποδειχθεί, βασίστηκε σε μια πλούσια κλίμακα λογοτεχνικών και ρητορικών τεχνικών προκειμένου να διεγείρει πατριωτικά συναισθήματα, αλλά και τη συμπάθεια του κοινού, ακόμα και όταν τους οδήγησε στην καταστροφή. Ταυτόχρονα, όμως, ο Δημοσθένης καλεί τους Αθηναίους να σκεφτούν, να αντιδράσουν, να αναλάβουν δράση, να κατανοήσουν τις συνθήκες της πόλης τους, να επιλέξουν τη σωστή και καλύτερη συμβουλή και να αναλάβουν ευθύνη για το μέλλον¹⁸. Έτσι, η σχέση του Δημοσθένη-συμβούλου με το κοινό του είναι να καλλιεργήσει την αξιοπιστία, την ειλικρίνεια, την ανταλλαγή γνώσεων και κριτικής στο πλαίσιο μιας πραγματικής ανησυχίας για την καλύτερη και μόνη λύση στο πρόβλημα και τον κίνδυνο που αντιμετωπίζει η πόλη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BADIAN, E., (2000), «The road to prominence» στο Worthington, I. (2000) (επιμ.), *Demosthenes. Statesman and Orator*, Routledge: p. 9-44.
- Buckler, J., (2000), «Demosthenes and Aeschines» στο Worthington, I. (2000) (επιμ.), *Demosthenes. Statesman and Orator*, Routledge: p. 114-158.
- EΦΣΤΑΘΙΟΥ, Α., (2004), «The “Peace” of Philokrates: The Assemblies of 18th and 19th Elaphebolion 346 B.C.», *Studying History through Rhetoric*, *Historia* 53(4): 385-407.
- GOLDEN, M., (2000), «Demosthenes and the Social Historian» στο Worthington, I. (2000) (επιμ.), *Demosthenes. Statesman and Orator*, Routledge, p. 159-180.
- KENNEDY, G.A., (1959), «Focusing of Arguments in Greek Deliberative Oratory», *TAPA* 90: 131-138.
- MACDOWELL, D., (2009), *Demosthenes the Orator*, Oxford.
- MILNS, R.D., (2000), «The public speeches of Demosthenes» στο Worthington, I. (2000) (επιμ.), *Demosthenes. Statesman and Orator*, Routledge, p. 205-223.

18. Για τη σχέση του Δημοσθένη με την αθηναϊκή κοινωνία και τον ρόλο του ως κοινωνικού ιστορικού της εποχής, βλ. GOLDEN (2000): 159-175.

- PEPE, C., (2013), «The Genres of Rhetorical Speeches in Greek and Roman Antiquity» in *International Studies in the History of Rhetoric*, τόμ. 5, κεφ. 6, σελ. 79-84.
- , (2013), «The Genres of Rhetorical Speeches in Greek and Roman Antiquity» in *International Studies in the History of Rhetoric*, τόμ. 5, κεφ. 7, σελ. 85-120.
- , (2013), «The Genres of Rhetorical Speeches in Greek and Roman Antiquity» in *International Studies in the History of Rhetoric*, τόμ. 5, κεφ. 10, σελ. 133-166.
- RYDER, T.T.B., (2000), «Demosthenes and Philip II» στο Worthington, I. (2000) (επιμ.), *Demosthenes. Statesman and Orator*, Routledge, σελ. 45-89.
- USHER, S., (2007), «Symbouleutic Oratory» στο Worthington, I. (επιμ.), *A Companion to Greek Rhetoric*, Blackwell, p. 220-235.
- WOOTEN, C., (2008), «A Commentary on Demosthenes» *Philippic I*, Oxford.
- WORTHINGTON, I., (2000) (επιμ.), *Demosthenes. Statesman and Orator*, Routledge.
- WORTHINGTON, I., (2000), «Demosthenes (in)activity during the reign of Alexander the Great» στο Worthington, I. (2000) (επιμ.), *Demosthenes. Statesman and Orator*, Routledge, p. 90-113.
- , (2007) (επιμ.), *A Companion to Greek Rhetoric*, Blackwell.